

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 274 – 278

**A TRUE EXAMPLE
OF COLORFUL IMAGES AND FANTASIES
(based on the novel of Chingiz Aitmatov "Block")**

A. Shamakhova

Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan

Key words: art, word, spirituality, treasury, values, people.

Abstract. Artworks of speech - spiritual treasury of values of the people, which summarizes the events of the colorful truth of life. The heritage of the art of speech of the peoples of the world are paralleled and compared, based on examples of classic literature and well-known laws of poetic genres the system features of colorful images and fantasies is compared.

**ӨМІР ШЫНДЫҒЫН БЕЙНЕЛЕУДЕГІ
КӨРКЕМДІК УАҚЫТ ПЕН КӨРКЕМДІК ҚИЯЛ
(Шыңғыс Айтматовтың «Жан пид» романы бойынша)**

А. Шамахова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: өнер, сөз, рухани, қазына, құндылық, халық.

Аннотация. Сөз өнері шығармалары - тіршілік қозғалысындағы өмір шындығы оқиғаларын көркемдік шындықпен жинақтап бейнелейтін рухани құндылық қазынасы. Өлем халықтарының сөз өнері мұраларының классикалық үлгілеріндегі мазмұн мен пішін поэтикасы заңдылықтарының аясында танылатын поэтикалық ерекшеліктері жүйесінде көркемдік уақыт пен көркемдік қиял мәселелері де саралана көрінеді.

Суреткер-ойшыл қаламгерлердің классикалық деңгейде танылып бағаланған туындыларында адамдардың мінез-құлық психологиясын, әлеуметтік қарым-қатынастардағы әрқайсысының өзіндік ерекшеліктерін даралауға айрықша мән беріледі. Олар өмір шындығын бейнелеудегі шығармаға арқау болған кезеңдердің де, ондағы деректі оқиғалардың да, жеке адамдардың да көркемдік ойлау аясында қамтылатыны мәлім. Шығармалардың мазмұны мен пішіні ауқымына алынатын өмір шындығын құрайтын деректі, дерексіз заттардың да, құбылыстардың да – бәрінің де ғасырлар жүйесіндегі рухани сабақтастықты негізге алатыны анық. Суреткер қаламгерлер адамзат ұрпақтарының ғасырлар белестеріндегі тіршілік қозғалыстарындағы рухани үндестіктерін, қайшылықтарын, деректер мен аңыздық сюжеттер негізінде ала отырып, өмір шындығымен эстетикалық ойлау сабақтастығымен бейнелейді. Тіршілік қозғалыстары - адамзат ұрпақтарының саналы ақыл-ой иелері болып қалыптасуынан бастап, өзара үндестіктерімен, сонымен бірге өзара қарама-қарсы құбылыстарымен, қасиеттерімен ерекшеленетін күрделі болмыс әлемі. Адамдар мен оларды қоршаған жаратылыстан табиғаттан жанды, жансыз тіршілік ортасының өзара сабақтастығы да, үндестіктері де, сәйкессіздіктері де көркем шығармалардағы көркемдік уақыт пен көркемдік ойлау эстетикасы ұстанымы аясындағы поэтикалық сипатымен ерекшеленеді.

Бұл орайда, суреткер жазушы Шыңғыс Айтматовтың «Жан пида» романындағы осы поэтикалық ерекшеліктердің сюжеттік-композициялық желілердегі ерекшеліктері айрықша назар аудартады. «Жан пида» романындағы көркемдік уақыт пен көркемдік қиял поэтикалық тәсілдерінің қолданылуы да классикалық дәстүрлер қолданысының жаңғыра жалғасуын аңғартады. Академик З. Ахметовтің ғылыми тұжырымы негізінде «Жан пида» романындағы көркемдік уақытты бейнелеу сипатын аңғаруға болады: «Реалды уақыт – бұл уақыттың өмірдегі нақтылы қалпы. Оның басты өзгешелігі - объективтілік сипаты. Реалды уақыт үздіксіз өтіп жатады және үнемі алға, біркелкі жылжиды. Ал енді осы уақыт бар да, оны адамның сезіммен қабылдауы бар. Бұлардың өзі екі түрлі сипат алуы ықтимал. Біздің сезінуімізде уақыт кейде ақырын, кейде жылдам ауысқандай болады. Ал әдебиет шығармасында уақыттың жылжуы уақиғаның суреттелуіне байланысты бірде жедел, бірде баяу болып, кейде тіпті үзіліп кетіп отыруы ықтимал. Ал тағы бірде уақиға аяғынан басталып баяндалса, жазушы уақытты кейін жылжытып көрсетуі де мүмкін» [2,199 -б.].

Ғалым көркемдік уақыт поэтикасы тәсілі бойынша Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы жарты ғасырға таяу мерзімнің алынғанын, шығарманың Абайдың 13 жасынан басталып, 60-қа таянғанда дүниеден қайтқанын айта келе көркемдік уақыт поэтикалық тәсіліне тоқталады: «Осы мерзім кітапта үздіксіз суреттелмей, кейде жазушы арада бірнеше жылдар өтті деп, бірталай уақытты аттап кетіп отырады.

Ал бірақ кітаптағы көркемдік уақыттың көлемі әлдеқайда кең жатыр. Ондағы өткен замандағы өмір суреттерін еске алсақ, ескі аңыз-жырдағы оқиғаларды ескерсек, кітаптың уақыттық сыйымдылығы әлдеқайда мол екенін аңғарамыз» [2,199-200 -бб.]. Классикалық әлем әдебиеті деңгейіндегі көркемдік жалғастық заңдылығы аясында суреткер Мұхтар Әуезовтің дарынды шәкірті Шыңғыс Айтматовтың «Жан пида» романындағы көркемдік уақыт поэтикалық тәсілінің де өзіндік ерекшеліктерін айта аламыз.

«Жан пида» романының арқауына алынған кезең – ХХ ғасырдың 60-70-жылдары. Басты кейіпкерлері Авдий Каллистратов және сюжеттік-композициялық желілерде олармен бірге бейнеленетіндерді әралуан оқиғалар кезінде мінездей даралау жүзеге асырылады. Романның идеялық-композициялық желілеріне көркемдік бояулар үстемелейтін өткен ғасырлар деректері немесе біраз бұрын өткен тарихи оқиғалар шындығын қосу тәсілі де туындының оқырмандардың қабылдау психологиясына оң әсерін тигізгендігі айқын. Мысалы, ежелгі дәуірдегі Рим империясының отарында болған Иерусалим қаласының прокураторы (әкімі, губернаторы) Понтий Пилаттың христиандардың пайғамбары Иисус Христоспен өлім жазасы алдындағы сұхбаты-көркемдік уақыттың көрсеткіші. Иудей патшасы тұғырына лайықты ұстаныммен әділеттілік, теңдік, бақыттылық жағдай жасау идеясын өзінің әкесінің өсиеті-аманаты бойынша насихаттап таратқаны үшін Иисустың жазалануы – Рим билеушілері үшін аса маңызды болған. Көркемдік уақыт поэтикалық тәсілімен осы деректілік негіздегі аңыздық сюжетті жазуда адамгершілік асыл қасиет уағызшылары мен жамандық пиғылымен ғана өмір сүретін жандардың пендешілік-жендеттік пиғылдары қатарласатын сәттердің психологиялық жағдайын бүгінгі оқырманның көз алдына елестетеді:

«...Пасық қала құрбандық күтеді. Осы бір шыжып тұрған күнде қала құлқын қағып қан тілейді, түндей түнек түйсіктер аласапыранды аңсаулы. Ливия сахарасында алапат арыстан зебраны қанжоса қылып жатқанда шибөрілер шуылдап, ұлып, өршелене үруші еді. Иисусты жазаласа мына қаланың тобырлары ада өкіріп-бақырып, жер сабалап жыламақшы. Понтий Пилат мұндай күңіреністі адамдардың да, аңдардың да арасынан көрген еді, енді Иисусты креске қалай керіп өлтіретінін көзге елестетуі-ақ мұң екен, іштей қатты сескеніп қалды» [1, 141- б.].

«Жан пида» романының басты кейіпкері Авдий Каллистратов Мойынқұм өңіріне наша дайындалатын қарасораны жинауға аттанғандарды (Гришан - жетекші, жортуылшылар – Коля, Махач, Петруха, Ленька) ниеттерінен, қисық ұстанымдарынан айнытып, түзу жолға салу үшін солардың құрамына кіреді, өздерінің сөздерімен оларды бастаушы Гришанды айыптайды («...сендерді тозақ отына алдап түсірген бұл эзезілді әшкерелеймін! Мен бұл райымнан қайтпаймын, өйткені шындық мен жақта!), наша шөбін жинаушыларды сақтандырады (« -Ей, балалар, қараңдар, -деп Авдий рюкзакты басына көтере сілкіледі. –Міне, мынаның ішінде біз адамдарға ажал себетін у, оба алып бара жатырмыз. Оңай ақшаның буына мас болған сендер: сен, Петр, сен, Махач,сен, Леня, сен, Коля – сендер осы сұмдықты істейтін!») [2,133-б.].

Адамзат ұрпақтары үшін әділеттілік, теңдік, тән мен жан саулығы салтанат құратын ортаны, жағдайды уағыздаған ежелгі дәуірдегі Иисус пен XX ғасырдағы Авдий сынды абзал ой иелері - мәңгілік үндес. Ғасырлар белестері араларын бөліп тұрса да шығармадағы көркемдік уақыт поэтикасы заңдылығы аясында үндес ұстаным иелерінің жалпыадамзаттық гуманизм рухының мәңгілігін дәлелдегендіктерін ұғынамыз.

Иерусалим билеушісі Понтий Пилат қаншама зэрленсе де, Иисустың ұстанымын өзгерте алмайды: «-Мен императордың осындағы әміршісі ретінде Рим императоры Тиверийдің атынан бұл өлкеде біршама өзгерістер жасай аламын. Ал сен бұған басқа бір құдірет күшін, сен жалау етіп жүргенсымақ басқа бір шындықты қарсы қоюға тырбанасың.

...Қала халқы синедрионның үкімі бойынша сені қашан жазалар екен деп ынтыға күтіп отыр. Кәне, жауап бер!

- Нендей жауап?

- Сен патшаның Құдайдан кіші екеніне сенімдімісің?

Патша - ажалды адам.

Әлбетте, ажалды. Бірақ ол тіріде халық үшін патшадан биік басқа Құдай бар ма?

Бар, Римдік әмірші, егер де дүниеге басқа өлшеммен қарасақ – бар.

Сандырағың бар болсын, өйткені күлкімді келтіре алмайсың,- деп қалды Понтий Пилат. Жорта қорланған болып, қату қабағын көтеріп. Тіпті бұл сандырағың күлкілі болмаған күннің өзінде мұнына мені нандыра алмайсың. Сенің осы сандырағыңа кімдер, не үшін сеніп жүргеніне таңым бар.

- Маған қорлық, зорлық көргендер, әділеттілікті ғұмыр бойы аңсағандар сенеді. Менің ілімімнің ұрығы азаппен, адамдардың көз жасымен тыңайтылған жерге түседі,- деп түсіндірді Иисус» [1, 142-143 -бб.].

Бұл - суреткер Шыңғыс Айтматовтың «Жан пида» романында көркемдік қиял поэтикалық тәсілін қолдануын да аңғартатын көрсеткіш. Әдебиеттану қисыны бойынша «Көркемдік қиял – көркемдік ойлау ерекшелігі, суреткердің дүниеде, өмірде болатын, болуы мүмкін нәрселерді, жай-жағдайларды қиял арқылы елестету қабілеті, бейнелеп көрсету тәсілі. Көркемдік қиял шындық пен шарттылықтың бірлестік-тұтастылығына негізделеді.

Көркемөнерде тақырып таңдау, оның тереңіне бойлау, өмір құбылыстарының ішкі қабаттарына барлау жасау, солардың элеуметтік-эстетикалық мәнін ұғыну саналуан кейіпкерлердің бейнелігі, жан дүниесін, жүріс-тұрысын суреттеу көркемдік қиялға байланысты» [2,196-б.]. «Жан пида» романындағы ежелгі заманғы Иерусалимдегі Рим әміршісі Понтий Пилат пен адамгершілікті, ізгілікті, теңдікті, әділеттілікті уағыздағаны үшін жазықсыз жазаланып өлім жазасына кесіліп тұрған Иисусты бейнелеудің, олардың диалогтарының да өмір шындығына негізделген көркемдік қиял жемісі екенін сезінеміз.

XX ғасырдың және болашақтың ұрпақтарын нашақорлық апатынан құтқаруды ойлап, наша шөбін жинаушыларды-жортуылшыларды бұл істен бас тартуларына үгіттеп, тіпті өзінің де жинаған наша шөбін шашқаны («...Авдий рюкзактың аузын ағытып жіберіп, ішіндегі нашаны пойыздың есігінен сілкіп-сілкіп желге ұшыра бастады. Рюкзактың ішіне қаншама қарасораның жапырағы мен гүлі сыйып кетекен десеңші, эне, сол заһар күзгі жапырақтай темір жол бойымен ұйтқи ұшып, қалықтап кете барды. Ол ұшып кеткен мыңдаған сом ақша еді ғой! Жортуылшылар Авдийге біразға дейін аңыра қарап, қалшиды да қалды») [1, 133-б.] да көркемдік қиял аясында өрнектелген.

Осы арада көркемдік уақыт поэтикасы бойынша ежелгі дүниеден алынған кейіпкер Иисустың қанша дігірлесе де әмірші Понтий Пилатқа көнбестен, иілместен жақсылықты уағыздайтын пиғылынан таймайтынын мәлімдеген сөздерінен үндестік табамыз:

«-Осыдан соң да,-деп кенет үні қарлығып сөзін жалғады Понтий Пилат, - мына мен, римдік прокуратор, саған бостандық береді деп үміттенесің бе?

- Иә, қайырымды әмірші, босат мені.

- Босанған соң не істемекшісің?

- Жер бетіне Құдай сөзін таратып, кезе беремін.

- Тапқан екенсің ақымақты!

- Прокуратор бақырып, ашу қысып, орнынан атып тұрды. –Сенің орның кресте екеніне енді анық көзім жетті. Сені тек өлім ғана тыя алады.

- Қателесесің, мәртебелі әмірші, рух алдында өлім дәрменсіз,-деді Иисус нықтап, ап-анық сөйлеп» [1,143-б.].

Көркемдік уақыт пен көркемдік қиял тәсілі поэтикасымен жазылған «Жан пида» романында әділдік насихаты үшін жазаланған ежелгі дәуірдегі христиандар пайғамбары Иисус тағдырымен сабақтас XX ғасырдағы нашакорлық апатына қарсы өзіндік күрес ашқан Авдий де наша шөбін жинаушы жортуылшылардың соққысына ұшырайды. «Жортуылшылар оған құтырған иттердей тап берді. Пектруха, Махач, Коля – бәрі жабылып Авдийді бірінен соң бірі түйгіштеді.

...Құлаштап ұрған жұдырықтар, аямай тепкен аяқтар оны үңірейген есіктің аузына қарай шегіндіре берді.

...Авдийдің ең соңғы есінде қалғаны – енді жендеттер оның бетінен тепкіледі, жортуылшылардың аяқ киімдері қанға боялды, қарсы жел құлағында лаулаған өрттей гуілдеді. Авдийдің денесі қорғасындай ауырлап, зіл тартып, үңгірдей үрейлі құрдымға құлауға шақ қалды. ...Бірақ Авдий де соншама тірмізік, ит жанды екен, басынан, бетінен былш-былш еткізіп қанша тепкілеп жатса да, қолы қарысып тұтқадан шықпай-ақ қойды» [1,134-136-бб.].

«Жан пида» романындағы көркемдік уақыт пен көркемдік қиял поэтикалық тәсілдерінің қолданылуында жазушы басты кейіпкер Авдийдің ішкі монологтары мен жан ділі әлеміндегі тебіреністері, толғаныстары аясында Мәскеудегі Пушкин музейіндегі Италиян ауласы атты залындағы көне болгар шіркеуінің концертін тыңдау сәтін баяндаған. Он адамнан құралған әншілер тобының орындау шеберлігі де кейіпкер қиялының шарықтауына әсері болғандығын суреттеген:

«... Әуез қалқып ұшып жөнелді. Сол бір сілтідей тынған тыныштықта аспан әлеміндегі құдіретті күйме дөңгелек шабақтары жарқ-жұрқ етіп, баяу ғана жылжып, көзге көрінбес толқын үстімен мына залдан шығып жүре бергендей: сонда соңында қайта-қайта жаңғырығып, қайта-қайта қанат қағып, рухтың сарқылмас кенінен қуат алып, салтанатты да шайтанды дауыс ізі өшпей, өршелене, өрлене берді.

Әншілер ә деп ауыз ашқанна-ақ бұлардың ән салу шеберлігі шыңына жеткендігі белгілі болды. Үні бөлек, жаны бөлек, тәні бөлек он адам осыншама қалай бірлесіп, бір адамдай болып кеткені таң қаларлық» [1,55-б.]. Кейіпкер Авдийдің осындай толған сәтіне ескі грузин әндерінің әсерлілігін еске алуы да көркемдік уақыт пен көркемдік қиял бірлігі аясында алынған. Осы арада кейіпкер Авдийдің «Алтау мен жетінші» атты әңгіменің-балладаның сюжетін кейіпкерлерінің (Алты адамы ғана қалған Гурам Джотадзе және оның достары және жетінші чекист Сандро) Азамат соғысы жылдарындағы тағдырларын есіне алуы да «Жан пида» романының эстетикалық әсерлілігін күшейте түскен.

Грузин ұлтының пролетарлық революцияға, кеңестік жүйеге қарсы шайқасқан хас батырларының ең соңғы алты адамнан құралған тобын ақыры солардың сеніміне кіріп бірге жүрген чекист Сандро құртады. Әңгіме-баллада кейіпкерлері Түркия мен Грузия шекарасындағы соңғы түнде қоштасу дастарқанындағы асты ішіп, қоштасу рәсімдерін (бір-бірімен, туған жермен, грузиннің нан-тұзымен, шараппен қоштасу) жасап болып, топ басшысы Гурам Джохадзенің «Ал, ендеше, мына шарапты алып жіберейік те, ең соңғы рет қосылып өз әнімізді салайық» [1,64-б.] - деген ұсынысын орындайды.

Грузин әндерін қайта-қайта орындап, әр орындаудан кейін шарап ішіп, қоштасып отырған кейіпкерлер туралы «Ән табиғаты оларды туыстыра түсті» [1,65-б.] деп түйіндейді автор. Сол грузин балладасының соңғы чекист Сандраның «алты кісіні түгел атып сұлатып, ақырында өзін-өзі атқанымен аяқталады. Кейіпкер Авдийдің осы Грузин балладасындағы ән құдіретінің қаскөйлікті де, жендеттікті де женетін құдіреті барлығын дәлелдеуі арқылы көркемдік қиял әсерлілігі дәйектелген.

Қорыта айтқанда, суреткер Шыңғыс Айтматовтың «Жан пида» романындағы адамзат ұрпақтары мен оларды қоршаған тіршілік ортасындағы саналуан байланыстарды үндестіктерімен де, қайшылықтарымен де бейнелеу арқылы өнер туындылары эстетикасына тән көркемдік уақыт пен көркемдік қиял тұтастығының ерекшеліктері саралана танылады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Айтматов Ш. Жан пайда: Роман. – Алматы: Атамұра, 2005. – 320 б.
[2] Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / Құраст.: З. Ахметов, Т. Шаңбай. – Семей-Новосибирск: Талер-Пресс, 2006. – 398 б.

REFERENCES

- [1] Aitmatov Sh. Block: Novel. Almaty: Atamura, 2005. 320p.
[2] Literary studies. Terms dictionary. Edit. Z. Akhmetov, T. Shanbay. Semey-Novosibirsk: Taler-Press, 2006. 398 p.

**ЖИЗНЕННАЯ ПРАВДА НА ПРИМЕРАХ КРАСОЧНОГО ИЗОБРАЖЕНИЯ
ВРЕМЕНИ И ФАНТАЗИЙ**

(по роману Чингиза Айтматова «Плаха»)

А. Шамахова

Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: искусство, слово, духовность, казна, ценности, народ.

Аннотация. Произведения искусства слова – духовная казна ценностей народа, которые суммируют события красочной правды жизни. Проводятся параллели и сопоставляется наследие искусства слова народов мира, на примерах классической литературы и известных законов поэтических жанров сравнивается система особенностей красочного изображения времени и фантазий.

Поступила 27.01.2015г.